

М. В. Костицький, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ В НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Розглянуто використання спеціальних психологічних знань в нотаріальному процесі.

Ключові слова: наукове пізнання; нотаріус; договір; нотаріальний процес.

Ми є свідками й учасниками революційних змін у науці та науковому пізнанні. Зокрема, це стосується процесу інтеграції – диференціації наукового процесу, галузей наук. Якщо до середини ХХ ст. домінував диференційний аспект, то під кінець того століття все більше виявляється тенденція до інтеграції з певними контурами творення метанауки. Основою нової інтеграції є філософія, яка з ХІХ ст. під тиском позитивізму втратила своє значення в науковому пізнанні, творенні світогляду індивіда, спеціальних груп, суспільства. Тепер у ХХІ ст. філософія (можливо, певним чином і у зв'язку з теологією) забезпечує новий синтез наукового знання й пізнання, оскільки в античні часи філософія претендувала на всеохоплююче і повне (на цьому етапі історії) пояснення Буття, починаючи від космічних висот до соціуму і людини, та до явищ і процесів мікросвіту.

У цьому контексті психологія (а ХХІ ст. полюбляють називати віком психології) як наука не лише біологічно-соціальна, а й філософська все більшою мірою скерована не тільки на пояснення психологічних феноменів, явищ і процесів, а й на вироблення практичних рекомендацій для людини, суб'єктів громадянського суспільства, публічних інституцій, державних структур.

Одним із суб'єктів у соціумі є нотаріус, який, будучи приватною особою, учиняє публічні функції: посвідчує

правочини, завіряє копії документів, учиняє виконавчий припис, контролює відповідність дій фізичних і юридичних осіб чинному законодавству та міжнародно-правовим нормам, здійснює юридичний захист прав і свобод громадян та ін.

Теоретичне забезпечення діяльності нотаріуса здійснює матеріальна і процесуальна наука про нотаріат. У зв'язку з указаними вище процесами інтеграції – диференціації наукового знання в юриспруденції, з цивільного права і процесу виділилась наука про нотаріат, яка у свою чергу ділиться на матеріальну і процесуальну.

Процесуальна наука отримала назву “нотаріальний процес”. Цей напрям започатковано в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка професором Світланою Фурсою та набуває подальшого визнання і розвитку.

Нотаріальний процес трактується як певна процедура діяльності нотаріуса, пов'язана з учинюваними нотаріальними діями у визначеній законом послідовності на кожній стадії нотаріального процесу.

Наприклад, під час посвідчення договору нотаріус зобов'язаний у певній послідовності вчинити таке:

- 1) установити осіб, які до нього (нотаріуса звернулися);
- 2) перевірити їх дієздатність та правоздатність;
- 3) перевірити повноваження представника (якщо договір посвідчується через нього);
- 4) перевірити документи, подані сторонами;
- 5) роз'яснити сторонам їх права й обов'язки;
- 6) роз'яснити суть правочину та наслідків його вчинення;
- 7) перевірити волевиявлення сторін та встановити намір учинити такий правочин;
- 8) посвідчити правочин та видати сторонам посвідчені документи.

Законодавство, зокрема Закон України “Про нотаріат” недостатньо чітко регламентує процедуру діяльності нотаріуса, зміщуючи етапи та стадії його поведінки. Зокрема, це стосується ст. 44 вказаного Закону [1, с. 63–66, 86–96].

Нотаріальний процес своєю серцевиною має нотаріальне провадження, яке містить дії нотаріуса, осіб, які до нього звернулися, осіб, котрі сприяли та допомагали нотаріусу у вчиненні нотаріальних дій.

Нині може йтися розмова про теорію нотаріального процесу, яка вже сформульована та розвивається. Вона аналізує та висвітлює відносини, які формуються в нотаріальному процесі, умови здійснення нотаріального процесу (саме провадження, його етапи і стадії), умови здійснення процесу, його принципи, процедуру вчинення нотаріальних дій [2, с. 18–33].

Значення і роль нотаріуса в суспільному, економічному й особистому житті фізичних і юридичних осіб зростають. Діяльність нотаріуса все більше поширюється на сферу цивільного, господарського, сімейного права. Він є головною фігурою у видачі документів на спадщину, про право власності, видає свідоцтво про придбання майна на аукціоні, посвідчує, що фізична особа є живою, посвідчує факти, які мають юридичне значення, договори, заповіти, шлюбні контракти, копії документів, засвідчує справжність підпису на документах, правильність перекладу документа, видає дублікати нотаріальних документів, опротестовує векселі, учиняє виконавчі написи, стягує заборгованості, накладає та знімає заборони щодо відчуження майна, уживає заходи щодо охорони спадкового майна, приймає на зберігання документи, та ін.

Для забезпечення цих завдань нотаріус безпосередньо чи з допомогою інших осіб має провести низку дій, які стосуються психологічної сторони правочинів та інших дій осіб, які є учасниками нотаріального процесу. Наприклад, нотаріусу потрібно встановити дієздатність осіб, щодо яких він учиняє нотаріальні дії чи які є учасниками нотаріального процесу, перевірити їх волевиявлення чи встановити намір (мотиви, цілі) учинити правочин. Якщо у нотаріуса бракує спеціальних знань, зокрема з психології (вікової, дитячої, патопсихології, геронтопсихології) він може звернутися до експерта-психолога для отримання експертного висновку щодо проблемних для нього психологічних питань.

Законом України “Про нотаріат” (ч. II, ст. 51) встановлено, якщо справжність документа викликає у нотаріуса сумнів, то він управі затримати цей документ і надіслати його на експертизу.

Отже, виникає запитання: які це можуть бути експертизи? Напевно, почеркознавча, лінгвістична, криміналістична, і, звичайно, психолінгвістична. Остання входить до переліку психологічних експертиз. Психолінгвістична експертиза є

комплексною, може проводитися психологами й лінгвістами. Вона має об'єктом пізнання усну й писемну мову людини, а також щодо завдання нотаріуса може проводитися для встановлення автора (а не виконавця) писемного тексту. Особливості писемного тексту можуть свідчити про спрямованість особистості, неврологічні чи психологічні відхилення, тип характеру і темпераменту, інтелектуальний і професійний рівень, культуру особи. З огляду на те, які особливості психіки особистості може встановлювати психолог, він може в кінцевому результаті встановити й істинного автора писемного тексту [3, с. 26–27].

Однак експертизи, пов'язані з документами, не єдині в нотаріальному процесі. Відповідно до науково-методичних рекомендацій щодо питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженими Наказом Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004 р. за № 144/5⁵⁷, у нотаріальному процесі можуть проводитися техніко-криміналістична, ідентифікаційна, почеркознавча, портретна експертизи. Фахівці з нотаріального процесу на цьому перелік експертиз і закінчують. Однак Закон України “Про судову експертизу” в ст. 1 установлює, що судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи.

Різновидностей експертиз є більше сотні і тому міркування лише про чотири з них у нотаріальному процесі мають попередній характер [2, с. 22].

З огляду на допустимість і нотаріальному процесі аналогії права й аналогії закону, під час призначення виду експертиз у нотаріальному процесі слід виходити з Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженої Наказом Міністерства юстиції 8 жовтня 1998 р. № 53/5. У цій інструкції наводиться перелік найважливіших експертиз, серед яких: криміналістична, ґрунтознавча, біологічна, інженерно-технічна, бухгалтерська, товарознавча, комп'ютерна, медична, психіатрична і психологічна. Отже, більшість з цих експертиз можуть призначатись нотаріусом.

Ще 1983 року автор писав про необхідність психологічної експертизи в цивільному процесі. Базою міркувань автора, викладених у відповідній статті, а потім і в

монографії був особистий досвід проведення психологічних експертиз у судах у справах про визнання заповіту недійсним, відібрання дітей чи визначення місця їх проживання про визнання дієздатності [4, с. 89–98]. Пізніше під керівництвом автора була написана й успішно захищена Р. Лемик кандидатська дисертація з юридичної психології на тему “Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі”.

Наведене дає підстави стверджувати, що перепон для проведення психологічної експертизи в нотаріальному процесі немає. Ця експертиза має певні різновидності:

- власне психологічна;
- медико-психологічна;
- психолого-психіатрична;
- психолого-технічна;
- психолого-педагогічна та ін.

Виникає запитання: які й для чого може нотаріус призначати психологічні експертизи?

Психологічна експертиза може призначатися для встановлення волевиявлення особи чи її наміру вчинити правочин.

Медико-психологічна і психолого-психіатрична експертизи можуть призначатися для встановлення дієздатності.

Психолого-технічна експертиза може бути призначена нотаріусом для виявлення авторства документа та техніки його виконання під впливом певних психічних станів, процесів установок, індивідуальних особливостей психіки, характеру, темпераменту та ін.

Психолого-педагогічна експертиза може знадобитися нотаріусу коли, потрібно вчиняти нотаріальні щодо малолітніх чи неповнолітніх чи з їх участю. Хоч на дії з майном малолітніх чи неповнолітніх потрібні дозволи органів опіки, усе ж коли треба встановити волевиявлення таких осіб, можливий вплив на них чи тиск, слід призначати психолого-педагогічну експертизу.

Призначення і проведення будь-якої експертизи – справа трудомістка, потребує затрат часу і фінансових засобів. На практиці можуть мати місце випадки, коли нотаріусу може бути достатньо і писемної консультації. Коли йшлося про такі види юрисдикційного процесу, як кримінальний, цивільний, адміністративний, то нами було запропоновано три форми використання спеціальних знань (у тому числі і психологічних):

експертиза;
участь спеціаліста;
консультація фахівця [5, с. 12–16].

Про експертизу вже частково йшлося. Спеціаліст-психолог може бути запрошений до участі в нотаріальному процесі. Це може мати місце тоді, коли учасниками нотаріального процесу є неповнолітні, особи з психічними, фізичними вадами, чи коли є сумнів в істинному волевиявленні, цілях, мотивах дій таких суб'єктів.

Спеціаліст психолог може провести спостереження, аналіз документів, опитування та на базі своєї професійної підготовки давати поради, забезпечувати психологічний контакт, установлювати окремі психологічні якості та особливості в особи щодо якої у нотаріуса виникли сумніви чи потреба, більш глибоко проаналізувати особливості конкретного суб'єкта.

Спеціаліст-психолог може в разі потреби допомогти нотаріусу в окресленні кола питань та формулюванні запитань до експертів-психологів.

Видається, що найбільш витребуваною нотаріусами може бути консультативна форма використання спеціальних психологічних знань у нотаріальному процесі.

Психологічна консультація – це спеціальна діяльність психолога, спрямована на забезпечення нотаріального процесу, яка проводиться за письмовою вимогою чи клопотанням нотаріуса і полягає в роз'ясненні певних положень теоретичної чи практичної психології.

Консультанту може надаватися певна інформація про обставини справи, за яких у нотаріуса виникла потреба у спеціальному психологічному знанні. Зрозуміло, що при цьому не може порушуватися професійна таємниця нотаріуса. Тому під час звертання нотаріуса за психологічною консультацією він не може називати імена і прізвища учасників процесу, щодо яких він хоче отримати психологічну консультацію, їх адресу, місце праці, та ін. Запитання консультанту-психологу можуть ставитися під час описового викладу обставин, які потребують психологічного аналізу та висловлюватись приблизно так: які особливості вольової сфери можуть мати місце з огляду на: вік, перенесені чи наявні захворювання, вроджені вади психіки (вказується

конкретно захворювання, травми вроджені вади); чи могла би особа такої-то статі, такого-то віку усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними, якщо вона перебувала в певному психічному стані (стресу, афекту чи перенесла або має вроджені психічні чи соматичні захворювання); які можливі наслідки впливу на психічну сферу малолітнього чи неповнолітнього певної поведінки (агресивної, грубої, лагідної, толерантної) дорослого-опікуна, батьків, родичів? та низка інших.

* * *

Матеріал цієї статті має постановочний характер. Однак, коли під час диференціації видів юридичного процесу має місце інтеграція їх у цивілістичний (цивільний, нотаріальний, виконавчий), юрисдикційний і юридичний, то й інститути, поняття, категорії одного виду процесу можуть застосовуватися в іншому.

Інститут використання спеціальних психологічних знань набув поширення та розвивається у кримінальному, цивільному та адміністративному процесі. Науковим дослідженням за цими напрямками присвячено кілька десятків кандидатських і докторських дисертацій з юридичних і психологічних наук.

На мою думку, настав час поширити теоретичний доробок у вказаних вище різновидах юрисдикційного процесу щодо інституту спеціальних психологічних знань і на нотаріальний процес. Нотаріуси як головні процесуальні фігури в нотаріальному процесі вже нині потребують допомоги з боку професійних психологів. Така допомога поліпшить роботу самих нотаріусів і сприятиме повнішому захисту прав громадян та інших осіб у нотаріальному процесі.

Список використаних джерел

1. Фурса С. Я. Нотаріальний процес. Теоретичні основи / Фурса С. Я. – К. : Істина, 2002. – 320 с.
2. Теорія нотаріального процесу : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. С. Я. Фурси. – К. : Алерта ; Центр учбової л-ри, 2012. – 920 с.
3. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі : навч. посіб. / Костицький М. В. – К. : УМК ВО, 1990. – 88 с.

4. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза в гражданском процессе / М. В. Костицкий // Вестник Львов. ун-та. – Львов, 1983. – Вып. 22. – С. 89–98 (Серия “Юридическая”).

5. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза : моногр. / Костицкий М. В. – Львов. : Вища шк. при ЛГУ, 1987. – 144 с.